

YAPAY ZEKÂ VE BİLİNÇ

DR. ÜMİT TAŞTAN

Yapay zekâ araçlarının hızla geliştiği bir zaman diliminde yaşıyoruz. Ancak yapay zekâ projesinin nihai amacının ya da gitmek istediği noktanın *yapay genel zekâ* (*artificial general intelligence*) düzeyine ulaşmak olduğunu akıldan çıkarmamak gerekir. Eğer bu amaç gerçekleşirse, yapay zekâ tıpkı insan gibi düşünecek, duygu ve inanç sahibi olacak ve eylemde bulunabilecek.

Kısacası insanın yapabildiği ama yapay zekanın yapamadığı bir şey kalmayacak. İnsanın yaptığı şeyleri bir robotun da yapabilmesi derken genellikle yemek yapmak, araba sürmek, alışveriş yapmak, avukatlık, hakimlik ve hekimlik yapmak gibi çeşitli insan faaliyetleri akla gelir. Ancak bütün bunlardan önce tartışılması gereken husus, yapay zekanın tıpkı insan gibi bilinçli bir fâil (*agent*) haline gelmesinin ne derece mümkün olduğudur.

Yukarıda saydığım insan faaliyetlerini gerçekleştiren bir robot düşünmek pek de akla aykırı olmasa gerek. Peki, yapay zekanın bilinç sahibi oluşunu hiç tahayyül edebiliyor musunuz? Soruyu bir de tersinden soralım; bir anlığına kendinizin bilinç sahibi bir varlık oluşunuzu düşündüğünüzde tam olarak neyi düşünmüş olursunuz..? Bu sorunun daha zor ve yakıcı hali şudur: bilinç sahibi olduğunuzu bir başkasına “gösterebilmenin” bir yolu var mıdır..?

Hala hayatta olan **David Chalmers** ve 2024’te dünyaya veda eden **Daniel Dennett** gibi filozofların ömürleri **bilinç nedir** sorusunun cevabını aramakla geçmiştir. Bu filozofların başını çektiği çağdaş zihin felsefesi çalışmalarında bilinç kavramı genellikle fenomenal bilinç veya belirli bir tür bilinçli

deneyime sahip olmanın “nasıl bir şey olduğu” üzerine odaklanmaktadır.

Chalmers, kırmızı rengi görmek veya bir gülü koklamak gibi deneyimlerin beyindeki sinir ağlarından nasıl kaynaklandığı sorusunu “*bilincin zor problemi*” olarak ilan etmiş ve bu soruya net bir cevap verilemeyeceğini öne sürmüştür. Buradan şu anlaşılıyor; *nasıl oluyor da dışımızdaki bir nesnenin ya da niteliğin bilincine varıyoruz..?* Bu sorunun cevabını vermek şu an için mümkün değildir.

Bu sorunun cevabını verebilmek için önce şu sorunun cevaplanması gerektiğini düşünüyorum; *dışarıdaki nesne bir tarafa, kendi kendimizin bilincine (self-consciousness) nasıl varıyoruz..?* Hiçbirimiz *öz-bilinç* sahibi olduğumuz konusunda şüpheye düşmeyiz ancak göstermemiz istenirse de bunu yapacak bir yordama (*procedure*) sahip olmadığımızı fark ederiz.

Bir kavramın tanımı yapılamadığında genellikle tasvir, tasarlama, betimleme yoluna gidilir. **Tanpınar**, “*Ne içindeyim zamanın ne de büsbütün dışında / Yekpâre, geniş bir ânın parçalanmaz akışında*” diyerek belli bir zaman kesitinde yaşıyor olma bilincini şiirin imkanları yoluyla dışa vurmaya çalışmıştır. **Öz-bilinç** kavramındaki “öz” ön eki, İngilizce “*self*” sözcüğünde olduğu gibi “*kendiliğe*” gönderme yapar.

İnsanın kendi kendisinin bilincine sahip oluştaki bu kendilik, bilincin sadece birincil kişi tarafından farkına varılan bir deneyim olduğuna işaret eder. Şu hâlde, *öz-bilincin* mahiyetine dair yapılacak açıklamalar onu dışa vurma çabalarının bir ürünü olacağı için onun kendiliğini ıskalamak durumundadır. Bilinç yoluyla her şeyin farkına vardığımızı düşündüğümüzde bilincin farkına nasıl varırız sorusu bizi kendi üzerine dönen (*reflective*), öz-gönderimli (*self-referential*) bir durumla karşı karşıya bırakır.

“*Kendilik*” derken kastettiğimiz de tam olarak budur. Bir şeyin kendiliğini ele almanın zorluğunu **Wittgenstein** şu sözle dile getirir: “*Avucum kendini tutmaz, onunla başka bir şeyi tutarım; gözüm kendini görmez, onunla başka bir şeyi görürüm*”. Kendiliğin ele alınışındaki zorluğu ifade etmek üzere **Thomas Nagel**, *Bir Yarasa Olmak Nasıl Bir Şeydir?* başlıklı makaleyi kaleme almıştır. Yarasalar görme yetileri zayıf olmasına rağmen karanlıkta yönlerini şaşırılmazlar; çünkü *ekolokasyon* kullanırlar.

Yüksek frekanslı sesler yayar, yankıları algılar ve böylece çevrelerinin adeta bir ses haritasını çıkararak çarpmadan uçarlar. *Nagel*, yarasaların dünyayı *ekolokasyon* yoluyla algılama biçiminin nörofizyolojik açıklamalarını bütünüyle bilsek dahi, yarasa olmanın nasıl bir şey olduğunu bilemeyeceğimizi savunur. Buradaki temel iddia, deneyimin öznel karakterinin üçüncü kişinin bakış açısından tam olarak kavranamayacağıdır. İnsan, yarasanın duysal sistemlerine ilişkin tüm bilimsel veriye sahip olsa bile, bu veriler yarasanın yaşantısına eşlik eden öznel niteliklerin (*qualia*) kendiliğini olduğu gibi yansıtmaz.

Öyleyse bilinç, kendi üzerine dönen, *öz-gönderimli* bir karaktere sahip olduğu için “bildiğini bilmek ya da bilinç sahibi olduğunun farkında olmak” şeklinde tanımlanabilir. Benzer şekilde **İbn Sînâ**, düşünmeyi *farkında olunanın farkındalığı* anlamında ikincil bir farkındalık olarak tanımlamıştır. Şimdi *öz-bilince* dair elde ettiğimiz bu tanımdan hareketle bilinç sahibi her insanın kendi zihninde idrak

edeceği bir kendilik örneği üzerinden *öz-bilinci* anlamaya çalışalım.

Şekil 1. Nedimeler Tablosu, Diego Velazquez (1656)

Nedimeler (*Las Meninas*) isimli tablosunda *Velazquez*, kendisini resim yaparken resmederek temsili kendi üzerine geri bükten *öz-gönderimli* (*self-referential*) bir yapı kurmaktadır. *Velazquez*, tablonun sol tarafında, elinde fırça ve paletle tuval başında görülmektedir. Ancak bu figür hayali bir karakter değil, bizzat ressamın kendisidir. *Velazquez* böylece hem resmi yapılan kişi hem de resmedilen kişidir.

Arka plandaki aynada İspanya kralı ve kraliçesinin yansımalarının görünmesi ise ressamın aslında kimi resmettiği sorusunu belirsizleştirir ve bakışın yönünü izleyiciye doğru çevirir. Bu düzenleme sayesinde tablo, *resmeden ile resmedilen, özne ile nesne ve bakan ile bakılan arasındaki sınırları bilinçli biçimde bulanıklaştıran öz-gönderimli bir yapı* kurar. Resmin içindeki ressam, resmin konusu olan figürler ve izleyicinin konumu tek bir kapalı düzende karşılıklı olarak birbirini belirler.

Sözü edilen bu yapı, öz farkındalığın temel koşulu olarak ileri sürdüğümüz *ikincil farkındalık* düzeyine işaret etmektedir. Çünkü burada söz konusu olan yalnızca bir şeyin resmedilmesi veya temsil edilmesi değil, temsil etme eyleminin kendisidir. Şimdi bu resim üzerinden, kendilik ya da öz farkındalık olarak tanımladığımız bilinçli olma durumunun nasıl bir şey olduğu sorusuna dair bir cevap verme girişiminde bulunalım. Yukarıdaki resmi yapan bir ressam olarak *Velazquez*'i bu resmi yaparken gözümüzde canlandıralım.

Bu ressamın, karşısında poz veren kraliyet ailesinin üyelerinin resmini yapmaya başladığını tahayyül edelim. Buraya kadar sorun yok. Şimdi Velazquez'in bu resmi yaparken ki halini gözümüzde tekrar canlandıralım. İşte Velazquez, gözümüzde canlandırdığımız bu halin resmini yapmıştır. Yani Kraliyet ailesinin resmini yapan Velazquez'in o anki resmini yapmıştır. Hasılı, şimdi eğer burada resmi yapan ressam olarak Velazquez ile resmi yapılan aynı kişi olan Velazquez'i bir çelişkiye düşmeksizin düşünebiliyorsanız bilinçsiniz demektir.

*Çünkü bir şeyi düşünürken o şeyi düşündüğünü de düşünmek, öz farkındalığı, kendiliği, yani bilinçli olmayı gerektirir. Velazquez bir ressam olduğu için resmederken kendisine dışarıdan bakmıştır. Ben bir ressam değil, bir yazarım ve şu an bilgisayar başında bir şeyler yazıyorum. Bir anlığına bu yaptığım işe yukarıdan bakarak, kendimi şu an bilgisayar başında yazı yazan bir kişi olarak düşünceme konu edebiliyorum. Velazquez'in yaptığı şey, kendisine dışarıdan bakan insanın resmini çizmektir. **Bilinçli olmak, bildiğini bilmek, kendine dışarıdan bakabilmek demektir.***

